Biblioteca Digital Curt Nimuendajú
www.etnolinguistica.org

L E I T U R A S Y Ã N O M A M È

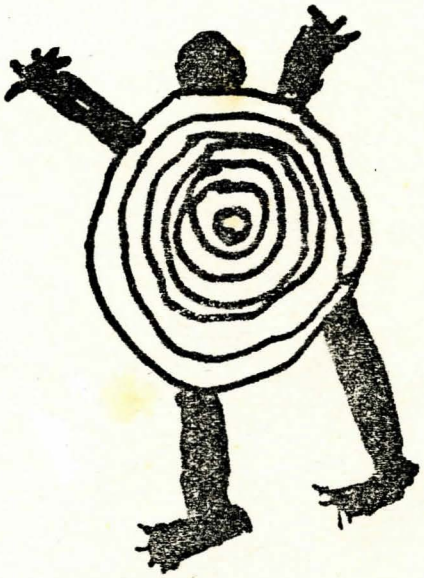

Loretta Emiri
Missão Catrimâni, Dezembro de 1982
(Setor Indigenista da Diocese de Roraima)

Í N D I C E

Introdução.....Página 2
Explicações..... " 4
Yanomami do Catrimâni..... " 7
Depoimento de Karera Wakathautheri..... " 9
Deslocamentos dos grupos locais..... " 10
Mapa da área do Catrimâni..... " 17
Habitat..... " 18
Parentesco..... " 19
Ações/situações..... " 23
Caça/fauna..... " 27
Pesca..... " 34
Roça..... " 35
Coleta/flora..... " 39
Cultura material..... " 40
Visitas/festas/alimentação..... " 50
Mitos..... " 55
Contato..... " 63
Corpo/doenças..... " 66
Depoimento de Xiyã Opitheri..... " 70
Mapa do Território Yanomami..... " 72

I N T R O D U Ç Ã O

Para fornecer aos recém-alfabetizados material com que aperfeiçoar e aprofundar a técnica da leitura, fui compondo esta coletânea na qual recolhi:

- frases tiradas das pesquisas lingüísticas;
- pequenos contos e desenhos colhidos durante as aulas de alfabetização;
- depoimentos de lideres;
- relatos mitológicos e desenhos que os ilustram;
- mapas;
- histórico dos deslocamentos dos grupos locais;
- fotos.

Em minha vivência de quatro anos entre os Yanomami do Catrimâni, a problemática do contato, com todas as suas implicações, me marcou e envolveu.

É por isso que neste trabalho procurei, partindo da realidade peculiar aos grupos locais yanomami:

- levar a um questionamento sobre as mudanças e conseqüências do contato (doenças, propostas de demarcação da terra, depoimentos de quem sofreu os piores efeitos do contato);
- chegar a evidenciar a ideia/proposta que se reconhecendo como POVO os Yanomami poderão enfrentar melhor o impacto com os brancos sem desaparecer fisicamente e culturalmente.

Contei com a colaboração do colega Irmão Carlo Zacquini.

horeto mỳsi

Loretta Emiri

E X P L I C A Ç Õ E S

Capa: "Paxori" (ser Coatá), desenho de Petro Hewenahipitheri, 7/5/79.

Fotos: Loretta Emiri, Missão Catrimâni, 3/81.

Pág. 8: desenho de Petro Hewenahipitheri, 7/5/79.

" 9: depoimento de Karera Wakathautheri, 15/7/78, incluido na proposta da Prelazia de Roraima à FUNAI de 11/8/78 para CRIAÇÃO DE RESERVA YANOMAMI.

" 25: desenhos de Petro Hewenahipitheri, 16/5/79.

" 27: desenhos de Xiko Wakathautheri, 27/9 e 30/9/80;
texto de Petro Hewenahipitheri, 5/1/80.

" 28: desenho de Xiko Wakathautheri, 30/9/80;
texto de Petro Hewenahipitheri, 29/1/80.

" 29: desenho de Xiko Wakathautheri, 13/1/81.

" 30: desenho de Atriyãno Hewenahipitheri, 5/9/80.

" 31: 1º desenho de Xiko Wakathautheri, 27/11/80;
2º desenho e texto de Atriyãno Hewenahipitheri, 3/5/80.

" 34: desenho de Xiko Wakathautheri, 11/12/80.

Pág. 35: escrito e texto de Atriyãno Hewenahipitheri, 27/3/81.

" 36: desenho de Xiko Wakathautheri, 27/9/80; texto de Atriyãno Hewenahipitheri, 10/3/80.

" 40: desenho de Atriyãno Hewenahipitheri, 14/1/80.

" 41: desenho e texto de Atriyãno Hewenahipitheri, 18/1/80.

" 42: desenho de Xiko Wakathautheri, 12/5/79.

" 43: desenho e texto de Atriyãno Hewenahipitheri, 14/1/80.

" 44: desenho de Atriyãno Hewenahipitheri, 12/2/81.

" 45: desenho de Xiko Wakathautheri, 9/10/80; texto de Atriyãno Hewenahipitheri, 28/4/80.

" 47: 1º desenho de Xiko Wakathautheri, 17/12/80; 2º desenho de Atriyãno Hewenahipitheri, 7/6/80.

" 49: desenho de Atriyãno Hewenahipitheri, 7/3/81.

" 51: desenho de Atriyãno Hewenahipitheri, 10/2/81;
texto de Petro Hewenahipitheri, 9/10/79.

" 52: desenho de Petro Hewenahipitheri, 16/5/79.

6)

Pág. 55: desenho de 1/75 e texto de 10/74 de Rois Pasikasètheri.

" 56: 1º texto de Rois Pasikasètheri, 10/74; 2º texto de Petro Hewenahipitheri, 10/74.

" 57: desenho e texto de Atre Hewenahipitheri, 24/9/78.

" 58: desenho e texto de Atre Hewenahipitheri, 24/9/78.

" 59: desenho e texto de Atre Hewenahipitheri, 24/9/78.

" 60: texto de Rois Pasikasètheri, 10/74.

" 61: texto de Petro Hewenahipitheri, 10/74.

" 62: desenho e texto de Atre Hewenahipitheri, 1/2/79.

" 64: escrito de Atriyãno Hewenahipitheri, 2/4/81.

" 65: desenho de Xiko Wakathautheri, 12/5/79.

" 66: texto de Atriyãno Hewenahipitheri, 2/4/81.

" 68: desenho de Xiko Wakathautheri, 30/9/80.

" 70: depoimento de Xiyã Opitheri, 9/79.

yãnomamè eha

wakatha u yãnomamè thèpè

ỳna pei waha kua tha?
kami yãnomamè ya.
yãnomamè wa kuprario.
ai thè yãnomamè koo maoma.
iropitheri thèpè ya roo pihio.

wỳti thehe maokori kopi tha?
petro hay kupènè.
kawai a thokurayu.
maroaka a koo.
karera a hama.
xoao a sika, mohoti ko kupènè.
yoinani a withe mahi.
wỳtiha suse a kua tha?
kama yãno ha kua.
huutihinè porako ya yoaprarema.
kamiyãnè toreke yakèkei.
okosinè wamakama huutihi thèpè a noamay ko.
okosinè muni a pairioma, a huma.

8)

hehu ha okosi a huma.

wakatha u taro a.

wakatha u wehekema.

wakatha u ha ya pỳkatỳmakema.

wakatha u ya pỳkatỳma.

ora hamè pora yahakè taama.

pora a yorỳ.

kama kopi thehe, hewenahipi hamè ya huu ko.

kama koponè, yamaraakapi u hamè ya huu ko.

apiahikathuupè u ha yaỳ pỳrỳa.

yokoto ahate.

yokoto ha tèpèresi pỳrỳa.

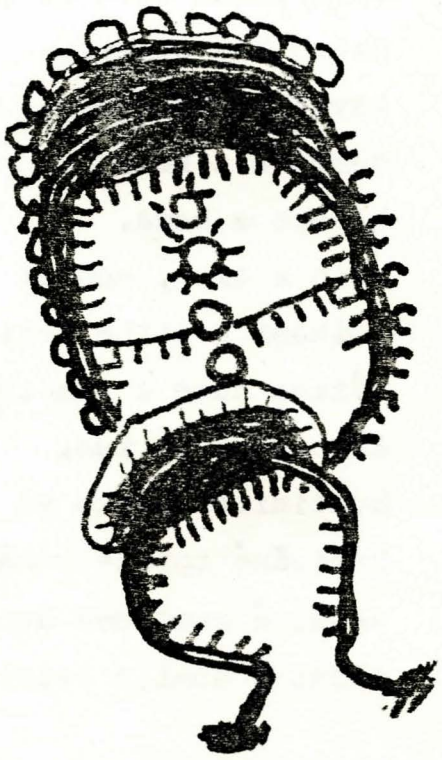

tèpèresi kỳrỳ a.

wakatha u ora hamè yãmakè rama huu.
tèpèresikè yãmakè rama yaimu mahi.
himarahamohipi u hamè yãmakè rama huu hetua.
wakatha u koro hamè yãmakè rama huu.
apiahikathuupè u ukuthakè hamè yãmakè rama huu
mahi, ora hamè yãmakè yai rama huu nomỳhỳ.
apiahikathuupè u pỳkatỳ hamè, henimu thehe,
yãmakè rama huu.
hayanai u yãmakè huu mahi.
henimu thehe hayanai u ora hamè yãmakè pỳrỳo.
himarahamohipi u ora hamè yãmakè henimu ha,
himarahamohipi u koro hamè yãmakè xino rama
huu thare.
apiahikathuupè u paxopè, iropè, totoripè, warepè
waroho mahi.
hayanai u warepè waroho mahi, xamapè xino hèrèỳ
waoto.
himarahamohipi u ha paxopè mahi, warepè, xamapè.
tèpèresi warepè kuama kure, a moyãmu thare.
pỳkatỳ, estrata a reikỳnè paxopè moyãmu mahi,
rope mahi, a noamu mahi, a niamu ne honio,
a neni kiri mahi.
himarahamohipi u hutu ha yãmakè kuo thehe,
werimakè yãmakè henimotayu.

10)

hawarihipitheripè
wapokohipitheripè

haranari u ha pata thèpè hapa pỳrỳoma.
hurahura u ha thèpè pỳrỳoma.
thomỳhe u ha thèpè pỳrỳoma.
ahipithaka ha thèpè pỳrỳoma.
maraxipithaka ha thèpè pỳrỳoma.
waraithaka ha thèpè pỳrỳoma.
paraparahipè ha thèpè pỳrỳoma.
napèpè kopema ha, waika yãno prokeprarioma.
narahiuprao ha thèpè pỳrỳoma.
kasitayõ u ha thèpè pỳrỳoma.
horemathaka ha thèpè pỳrỳoma.
haprakaohiuprao ha thèpè pỳrỳoma.
warèmokapi ha thèpè pỳrỳoma.
aramahuhateteopè u ha thèpè pỳrỳoma.
yãmanopi u ha thèpè pỳrỳoma.
wanapi u ha thèpè pỳrỳoma.
hei thehe kasitayõ u ha hawarihipitheri thèpè pỳrỳo.
hei thehe wapokohipi ha wapokohipitheri thèpè pỳrỳo.

wakathautheripè

yãpihuka ha pata thèpè hapa pỳrỳoma.
misipi ha thèpè pỳrỳoma.
irotha ha thèpè pỳrỳoma.
werimakè ha thèpè pỳrỳoma.
waretha ha thèpè pỳrỳoma.
kaxipi u ha thèpè pỳrỳoma.
arahai ha thèpè pỳrỳoma.
korihana ha thèpè pỳrỳoma.
maimèsikè ha thèpè pỳrỳoma.
inomèsinapi ha thèpè pỳrỳoma.
haranari u ha thèpè pỳrỳoma.
xarakasikè ha thèpè pỳrỳoma.
haranari u rahakè wakakè ha thèpè pỳrỳoma.
himarahamohipi ha thèpè pỳrỳoma.
misao kua ha, wakathautheri thèpè wakatha u ha tete mahi pỳrỳorayu.

12)

opitheripè

kaxipi u ha pata thèpè hapa pỳrỳoma.
tỳhỳpi ha thèpè pỳrỳoma.
ai pi ha thèpè pỳrỳoma.
mrakapi ha thèpè pỳrỳoma.
yarakapi ha thèpè pỳrỳoma.
wapokohipi ha thèpè pỳrỳoma.
ai pi ha thèpè pỳrỳoma.
wayapapi ha thèpè pỳrỳoma.
maama ha thèpè pỳrỳoma.
apiahikathuupè u ha thèpè pỳrỳoma.
maama ha thèpè pỳrỳoma.
maama ha thèpè pỳrỳoma.
maama kỳkè xekere ha, hunaima ahate, thèpè pỳrỳoma.
hei thehe estrata kasi ha opitheri thèpè pỳrỳo.

yawaripè

maamasipraopè ha pata thèpè hapa pỳrỳoma.
hoyehiyopè ha thèpè pỳrỳoma.
yapaasi ha thèpè pỳrỳoma.
arapeximè ha thèpè pỳrỳoma.
naithaỳxi u ha thèpè pỳrỳoma.
amotha ha thèpè pỳrỳoma.
yoyo ha thèpè pỳrỳoma.
kawahipiyè ha thèpè pỳrỳoma.
porounahikè ha thèpè pỳrỳoma.
wapokohipi ha thèpè pỳrỳoma.
estrata kopema ha, yawari ma a mahikema,
yawari haikia mahikema.
hei thehe axarani ha, hunaima ahate,
yãmi yawari pỳrỳo.

14)

maxikopiutheripè

ixokoremè u kuo thehe, hunaima ahate thehe,

yãruporatheri waroho nomakema,

patapè nomakema.

oxepè nomakema.

hei thehe yamaraakapi u ha maxikopiutheri

thèpè pỳrỳo.

hewenahipitheripè

xarakasikè ha pata thèpè hapa pỳrỳoma.
pokaramahiyaopè ha thèpè pỳrỳoma.
xorotha ha thèpè pỳrỳoma.
arahai ha thèpè pỳrỳoma.
poripotha ha thèpè pỳrỳoma.
hapokaxi ha thèpè pỳrỳoma.
momi u ha thèpè pỳrỳoma.
koethè u ha thèpè pỳrỳoma.
maimèsikè ha thèpè pỳrỳoma.
ixokoremè u ha thèpè pỳrỳoma.
haranari u ha thèpè pỳrỳoma.
xarakasikè ha thèpè pỳrỳoma.
hawarihi ha thèpè pỳrỳoma.
xaxanapi ha thèpè pỳrỳoma.
makuthasihipi ha thèpè pỳrỳoma.
sarampo kopema ha, porokai makuthasipitheri nomakema.
hei thehe hewenahipi ha hewenahipitheri thèpè pỳrỳo.

16)

manihipitheripè
iropitheripè
uxiutheripè

---

tỳhỳtha ha pata thèpè hapa pỳrỳoma.
hokosipi ha thèpè pỳrỳoma.
wapokohipi u ha thèpè pỳrỳoma.
hokorasipèkè ha thèpè pỳrỳoma.
wanapi u ha thèpè pỳrỳoma.
ruruasipi ha thèpè pỳrỳoma.
thomỳtha ha thèpè pỳrỳoma.
arahusipiyãnouxi ha thèpè pỳrỳoma.
riomè u ha thèpè pỳrỳoma.
manihipi ha manihipitheri thèpè pỳrỳoma.
hwaya u ha hwayautheri thèpè pỳrỳoma.
riomè u ha riomutheri thèpè pỳrỳoma.
sarampo kopema ha, manihipitheri yãno prokeprarioma,
hwayautheri yãno prokeprarioma,
riomutheri yãno prokeprarioma.
hei thehe pora rape koro ha manihipitheri thèpè pỳrỳo.
hei thehe iropi ha iropitheri thèpè pỳrỳo.
hei thehe uxi u ha uxiutheri thèpè pỳrỳo.

wakatha u urihipè utu

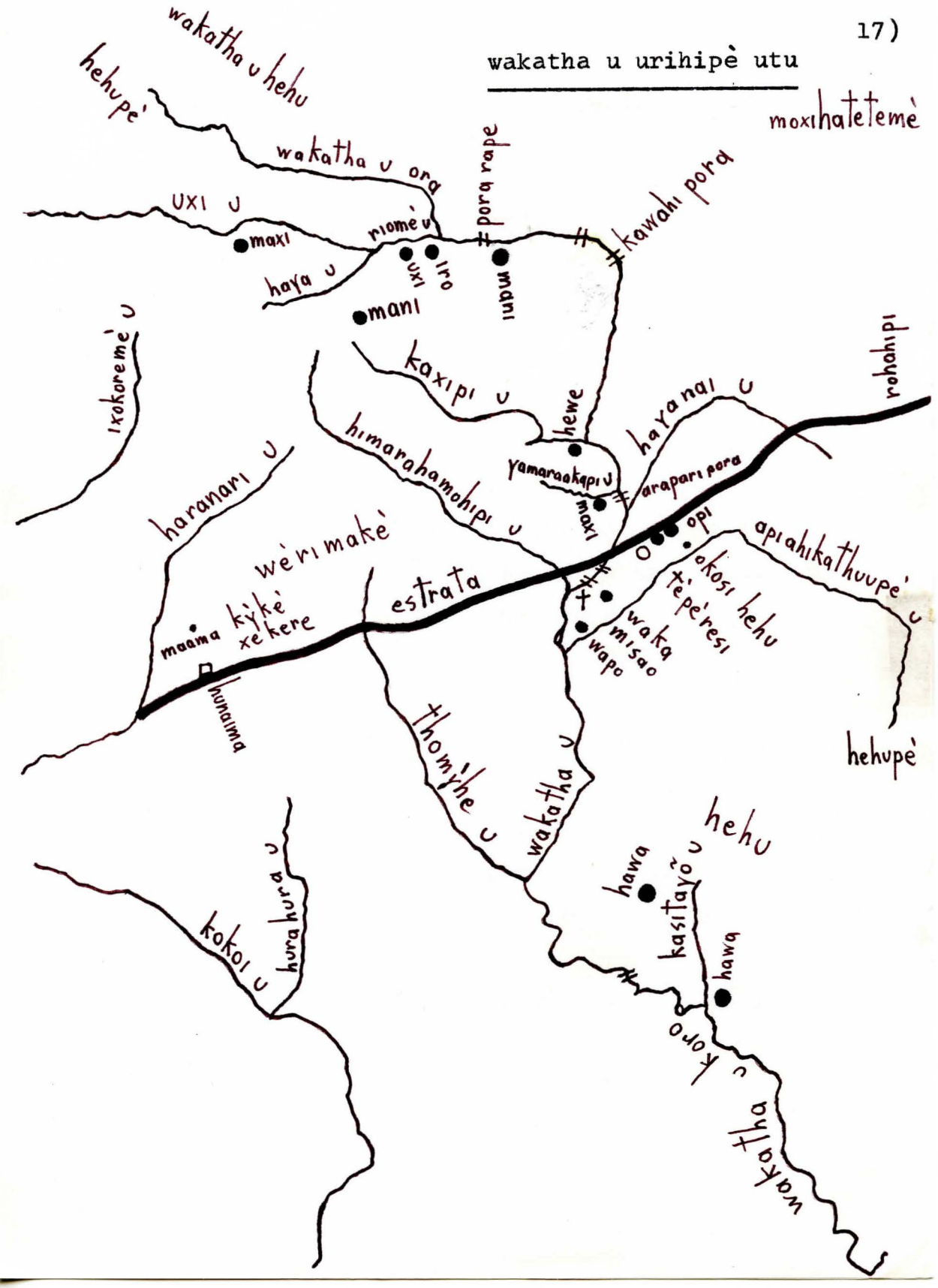

maa kei mao kunaha, muni ya rama huu.
maa kei maikèthè.
maa kerayu.
maa maprario thehe ya rama huu.
maa kei yaro, wa weheki.
heha here, heha maa kema.
here mahi yaro, wa weheki.
maa a kei thehe okothokè rari.
kiha mothoka kuo thehe ya yapaỳ ko.
mothoka yõro thehe ya yapaỳ ko.
mothoka nomaki thehe, tỳtỳrayu.
mothoka makema.
hei thehe tỳtỳ onihi.
tỳtỳrayoma yaro, ya koo.
tỳtỳrayu ya mia xoakema.
tỳtỳ thehe a wahatirayoma.
waro a wahati.
sai thehe ya wahati.
ya wahati thehe ya poỳmu.
ai poripo pata thehe a huimanè.

kama hearo e.

hearo hosema xo kopema.

aha thuwè a praha.

thuwè a xaimanè.

thuwè a huu xiwani.

rueri ipa ihirỳ a.
ihirỳpè iniamu.
ihirỳ hitho a koki.
ihirỳ a miketayu.
moxi a hini.
moxi a kiri.
moxi a waximi.
yãno ha moxi hèma.
sika herima.
sika rope horèỳ.
sika wa rotihe.
sika a kema.
kamira ipa thèè a.

moko a temi.
moko koro maro.
kama moko thèkỳpè tipetea.

kaxine ipa hosema.
ipa hosema a praha mahi.
hosema ya nokarema.
aho hosema xiihete mahi.
hose, wa ropaima.
manino ipa hepara a.
hepara thè mia.

nae a koo.

naho a tha?

ipa nae a kopo huroma.

kama nỳỳ e kopo huroma.

praha nỳỳ pỳrỳo.

wỳtiha haho a kua tha?

a ko hatopi.

yape ya heruiki xa?

kama yesi e kopo huroma.

kama xỳỳ e kopo huroma.

katiyã maahimè ipa thathe kỳpè.

xirixana ipa xori a.

yahakè xorimu.

a xori yaro, ya herimu.

aho xori xiihete mahi.

wỳtipi wa thè thaỳ tha?
yãmi a ohotamu hato.
kamiyahakè ohotamorayu.
ya mothamamani.
kiyã pihioimi.
wa yãxi mahi.
kama a yawere mahi.

wa haỳ xaari.
kama eha ya haỳ.
wa haỳ paryò, waiha ya yarapru.
kamiyã haỳ hoximao thehe, wa yaiprari.
ya pihi hetemu mahi.
ya mohoti mohotimu.
ya mohotiprario.
waha waroho ya pihi mohotuma.
porokai waha ya pihi xaari.
hei thehe ya thè pi moyãmi.
wa moyãmi mahi yaro, ai thèpè eha wa tamarani.
noa wa weemu.

24)

ỳkỳnomai.
kama a ikapraru.
wa tete mamo xatiki.
wa patarayu.
ya horemu pỳo.
yãmakè nohimu a kuma.
waro thè ithorayoma.
a yuturayu.
kamiyãnè maama xèyèkema.
imikènè thè poỳ.
tore, upra paxioki.
upra a korayu.
wahae, wa roa parỳki.
roki mai.
wa tỳpỳmaki.
wahae, wa tỳkèa parỳki.
pei a tỳkèkema.
ya hapo xa?
hapi mai.
rope wa hapi.
hei mahi thehe a hapi kure.
ya hapo huru xa?
hapo huru mai.
ya ahateki xa?
yahakè yèrèkèa.
ya pokothakè yèrèkèa.
pei poko kỳpè pakita.

kỳpè xeyu.
kamapè xeyoma.
hupanomai.
kỳpè hupayoma.
thuwèpè peprai mahi.
wỳti hamè wa huu tha?
wakatha u koro hamè ya huu.
ya yãrỳmorayu.
ya huu pỳo.
ya huu paxio.
ya huurayu.
hairimè hamè yahakè huu.
opisi wa huu huru.
yãno hamè pei a huu.
a parỳrayu.
kahawa nohakema.
kahawanè wari hamapènè.
wa tipore ha tayu.
weya thehe ya huma.
a huu hatoma.
ya huimi.
yahakè huu maoma.
ya ayu huru kure.
urihi hamè ya ayu huroma.
waiha ai thèpè hamè ya hama ayu.
ai thèpè ya hama ayoma.

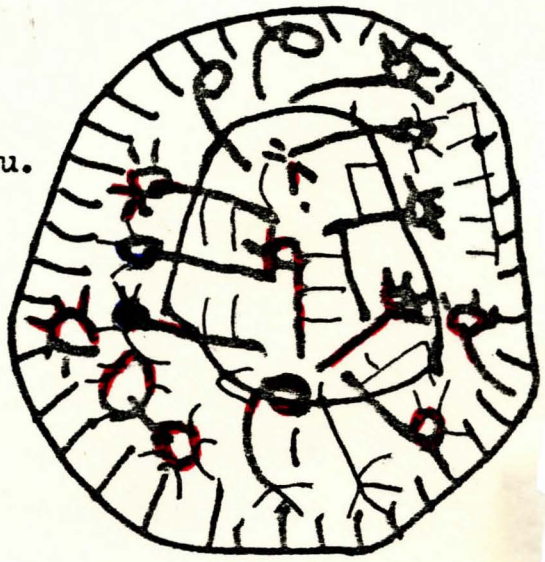

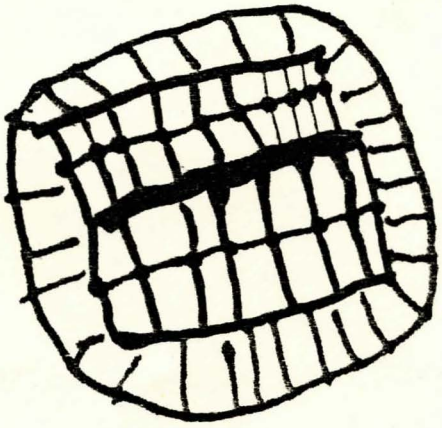

26) kama a kua kurati.
kama a kua kurare.
wa kopi tha?
ya kopi rèkènè.
rope ya koo.
xino a kopema.
wỳna kuaỳha wa kopema tha?
kiri mahi yaro, yahakè rèrayoma.
kama tetema.
kamanè nohi thèpè wayahema.
ayõmè, wa kuaimanè.
kamapè kopo huru kura harènè rèkènè.
kamapè kopo huropè rèkènè.
kahawahakè xurukuraema.
ya nakarema ha, ai thèpè huimanè.
yãnỳkỳnè wa huimanè.
ayõmè, rope wa huimanè.
wỳti xomi tha?
xomi thè pỳrỳa paxio.
wỳtipi thè wa pihio tha?
wỳna ya thè thaỳ tha?
wa thè yatotopramahi.
wa thè yahotomakema.
heha ya thè arakema.
wa thè titikema.
thè huru xa?
totihiprumau kua tha? a totihi kuyèhe.
kurena a kuaimi.

a r a

r a

a

tire hamè arapè yèrayoma.
ara a hiyã.
hỳxo a kerea.
pei husi.
ara husi.
pei mamo kasikè au.
pei xinakè.
porokai xinakè wakè.
pei yaupè wakè.
pei yaupè hamè xina xipranaha.
xina ora xipranaha hiyã.
ara wahaỳ thehe xio kiyakiyamu,
xina yareyaremu.

a r a r a x a

x a m a m a d a

xama
ma
a

pei xama pusi.
pei mamo. pei huka.
pei kahikè. pei nakè.
pei horamisi.
pei mata. pei mahasi.
xama uxi.
a pre mahi. a rope horèỳ.
yãnomamè xama a wayỳ tharekè.
xama pei hehinanipè withe mahi.
xama hakami ha ya niaprari.
xama hakami ha ipa rahaka hekema.
xamapè hathokemahe.
wỳtipi thè xama maopoma tha?
atoyõ xoao kae xama maopoma.

Yaosi

Ya

a

yaosinè karakapè warema.
yaosi patamoma.
kamiyãnè yaosi nomamakema.
yaosinè pỳtỳ wayỳ thehe nomarayu, a wayu yaro.
tỳtỳ ha ỳra a huu.
kamanè warekè nomamarema.
ihirỳnè ware a maopu.
huya thèpènè poxe maopoma.
kamanè haya niaprarema.
xeremo oxe a.

30)

paxo ỳmỳ.

paxonè korathakè wakè waroho warema.

paxo wa si yoprari.

iro a wakè.

wỳtipi thè tha? thomỳ a.

wỳtiha amotha pei a kua tha?

urihi ha amotha kua.

maxitha amotha a titia.

xoko a roa, horama xo.

taro ha moro a tarema.

tèpènè tỳhỳnapè warema.

heha roha a roa.

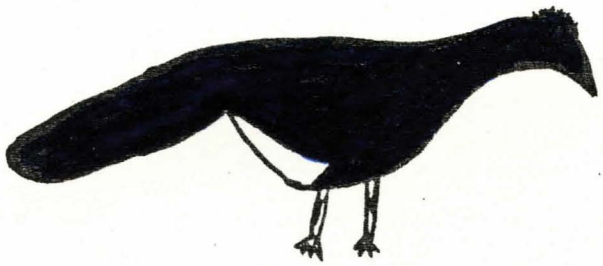

paari

paari ya rama kure.

paari a yèrayu thehe, a yahuyahumu.

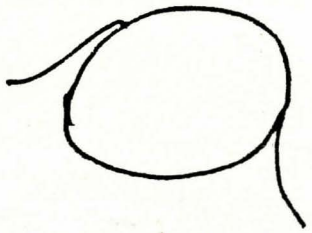

o k o

k o

o

oko urihi ha pixathaka a titia.
pei nakènè imi a wari.
a wamu thare.
thuwèpènè a xerihe, a hukerihe.
a hariri wi, a rỳpỳmani wi, a wa xoari.

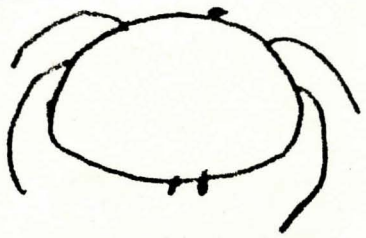

oko

wỳtipi werehe pei e tha?
werehe kỳpè kua xoa tha?
ipa werehe kỳpè kua xoama.
wetemonè hei thè wayỳ.
ỳharakènè kiri a tioprarema.
kiri a tioprari thehe a nomarayu.
kori a niakema.
kori xinakè axi.
kiha ixaro axi ya taama.
krukukumna kỳpè roa.
yokoto ha iyo a kua, ya thè taarema.
iyo pusi wa si yopranomai.
kayũ waro kỳpè si yoprarema.
hetukè ya xeyeprarema.
porokai prerema ya kỳpè xeyeprarema.
okanithokè nomamaremahe.
orukỳnè apiari nathe warema.
yãno ha orukỳ horepema.
kareranè huutihinè orukỳ xeprarema.
haronè thuwè eha oru totoma.
arisènè orukỳsi rèkèkèprarema.

heha hiima otho a.
hiima ya tihikikema.
hiima ohi mahi.
maa huimanè mao kunaha, ya rama huu.
wỳna wa kuaỳha wa rama huu tha?
kama hỳỳ e rama huu.
hena mahi thehe kamiyãmakè rama huma.
yãnomamè rama kopi.
yaropè taaprimi.
kami hakami ha tori a xatia.
yãhanakè ha kopena yau a.
kopena yètè a.
kopenanè wari tikarema.
yayo hamè a kuki.
ipa yãno ha hewesi rỳkèỳ.
ipa yãno ha hewesi a rỳkèrayu.
okosinè hewesi a tapraỳ maoma.
moka rakehe.

34)

taki

ta

arpao huutihi ya hiyõ.
yamaraaka wari tikirema.
apiari nathe ya tetayu.
wỳti xo wa huu tha?
kamiyã xoao xo, yuri yahakè yama.
kahawanè yuri wa pè yaỳ.
pei a yaỳ wi ihipu.
yuripè a yatayu.
korai yurinè a waỳ.
yurinè si wỳtỳrema.
rotohikonè taki a yaprarema.
takinè yuri ihirupè warema.

mario wapokohipitheri

mario kopema, kamiyãmakè a nakarema yaro.
apiahikathuupè u hamè yãmakè huma.
kora u yãmakè koama.

mario hutu ya taama.
hutu ha kora sikè
a tiarema. puu
sikè a tiarema.
hutu a tute, a praukỳ.

raxa

raxakè. kỳkè wakè nikere. kỳkè rue nikere.
kỳkè utha yaroro, heha xatia mi, utha proke.
heha xino xatia. kỳkè yètèo wi utha.
raxakè peikè hepataxi.
hutu ha sikè a tiarema, roxiroxi ha raxa tiari.
aho raxa a xiko.
pei raxa u yãnomamè a koari, waroho.
sikè patarayu thehe, kỳkè yètèki thehe u koa xoari,
waroho.
sikè patarayu thehe, kỳkè rarorayu thehe, koa xoari.
raxa wakè harimu thare.
a yopi mahiprario thehe, a wa xoari.
raxa rie kỳkè way thehe, pei aka xuhutirayu.
waronè a xiro raxa kỳkè hihiretayu.
raxa hakea misipè kua.
raxa hakea mahukè ihere, misipènè.
mahukè iha, imikè iha.
misi namo thare.
rasasi torekènè mahu tayu.
thoothonè huutihi a okapu.
kama huhikènè a torekènè mahu tayu.
kama hihikènè a toreke huimatayu.
hei thehe raxa a rokorayu kure, a nomarayu kure.

wỳtipi wa thè kuo thaỳ tha?
hutu ha ixi ya kuo thaỳ.
hutu a ixi thehe ya tiari.
poreporenè hutu ha ya ohotamu.
ipa xamamoka pihio.
hutu hamè thuwèpè xino huma.

hutu ha pee ya nehe tiyaỳ.
ipa pee wa nehe pihio.
wỳtipi wa peximanè tha?
kasi pexi yaro, pee ya nehe pihio.
peenehe wa karepu tỳraki.
yõno ya mo tiaỳ.
xinaru u hikè upra.
pei tihi upra wi, yãmaraahi a.
nasisi ya tiari.
kahawanè wa nasisikè tiyarema.
aria waroho ya pè tiarema.
waiha ariapè kỳkè ya hỳkaỳ.
ariapè imikèpesirimanè waỳ.
totoripè ohi mahi yaro,
hikomo hanakè wa tetayu.

koratha sikè wa ohotamotayu.

korathakè akathau pra.

korathakè wakè rasimanè wayˋ mahi.

heha tihi waisipè upra.

kokohi ha apokè kua.

makahi a tire huru.

makahi a pata huru.

maka ethe thehe ya thè wari.

sikè a tiarinè rarorayu.

rokoroko ya wayˋ.

rokoroko a tate, a keteti.

prika a naki mahi.

ipa marakaxi hikè xiko.

maxikopiutheri thèpènè axihi tiyama.

uxiutheri thèpènè hawari toama.
hawari ha mau u poyoyoma.
hawari pahonè pè wỳtỳkema.
poronakè wahakè toama.
poro hanakè wahakè hukama.
porokai hana kỳpè reya.
ixinaemakè yãmakè tetayu.
okomakè yãmakè tetayu.
wỳtipi wa thè thapè tha?
thoothotho ya tetayopè.
warapè ya koko toama.
warapè koko ya poỳ.
soomosihi a taama.
tixonehe a tema.
simotorinè huutihi a hanỳ.
simotorinè huutihi a wỳtỳprarema.
hawarihipitheri thèpènè opremaxi thaỳ
thehe, peruanonè thèpè yaxurema.
yutuha heha horehore kuoma.
horehore rỳkèmama yaro, ya hukotamoma.
horehore a here.

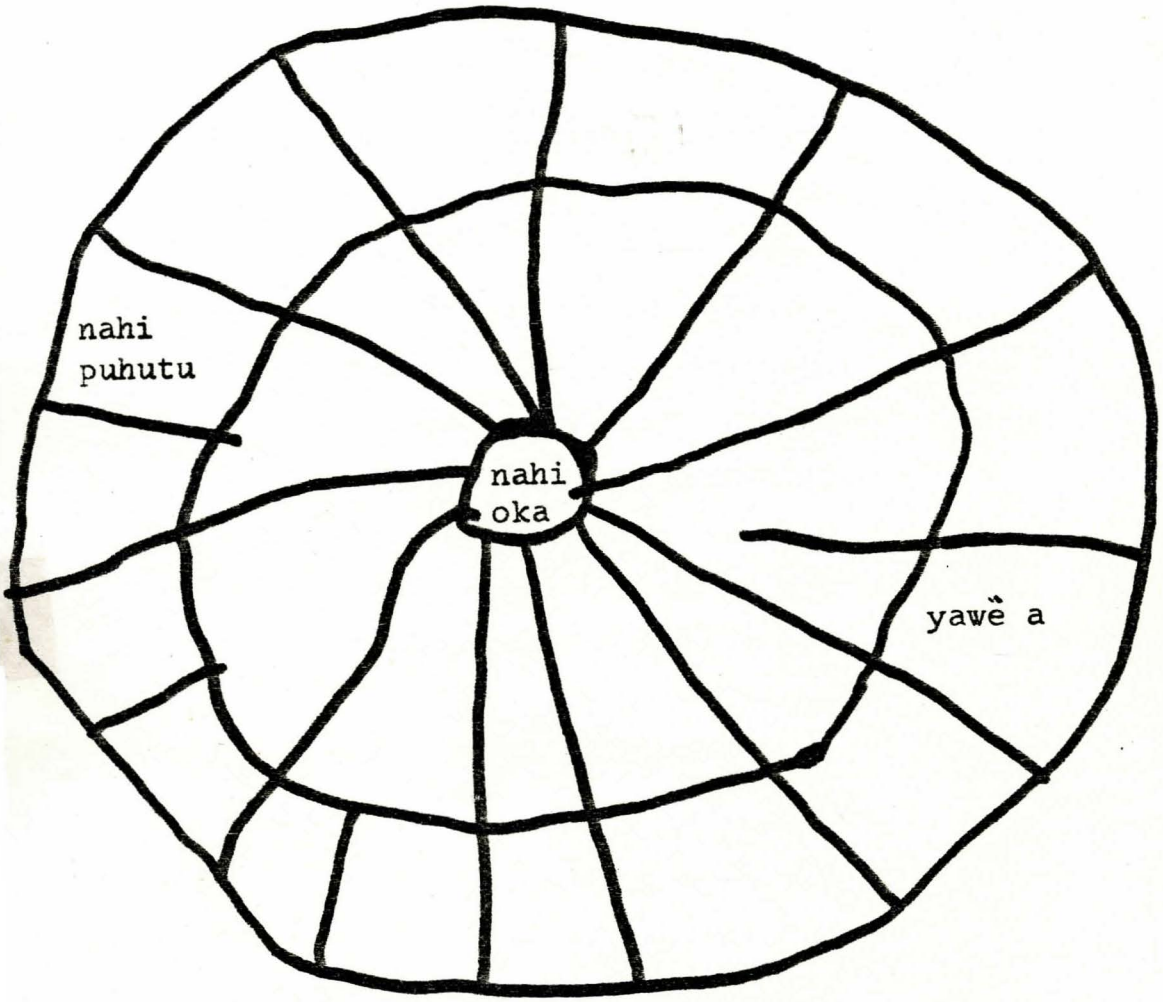

ipa nahi hamẽ ya korayu.

nahi a prokeprarioma.

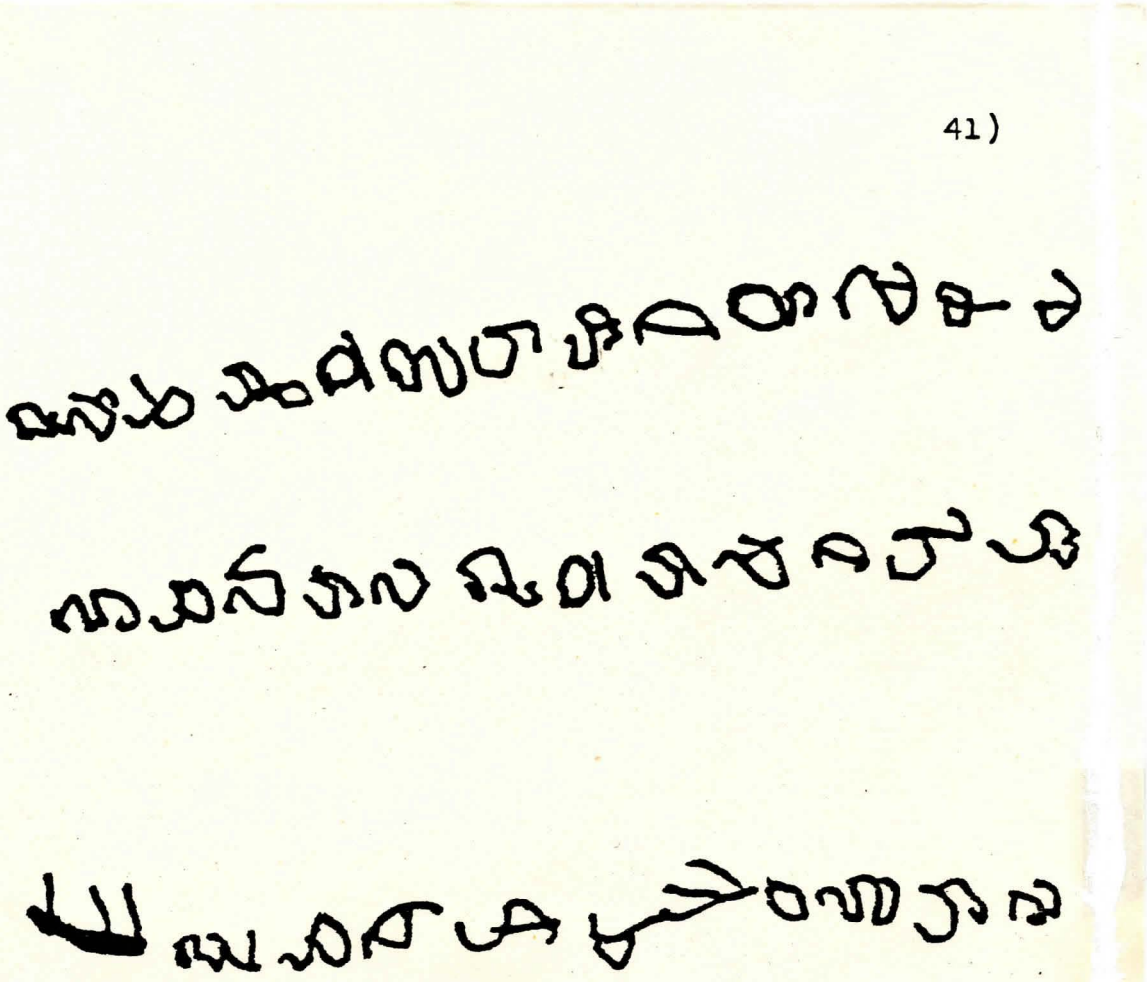

ipa yãno ha ya mio.
ya roo ko.
ya mioma.
ya mikema.
ipa naya pusi ya titioma, taro ha.
heha ya keprarema.
sarasikè ha ya patarama.
ya oxe mahi, ya nahi wi poỳ kupere.

42)

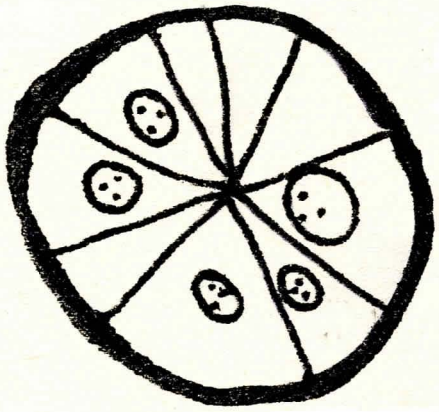

wỳtiha aho pi yãno kua tha?
ipa yãno ahate.
aha yãno siti.
yãno ha huutihi kerayoma yaro,
yãnomamè thèpè rèrayoma.
aho yãno ha a kuo pihioma.
paa hananè yãno ya thaprari.
waronè paa hana huhetiprarema.
heha tihi xaari xatiki.
kamanè huutihi atetepu.
thoothothonè huutihi a okapu.
thoothotho a yawere koa.
pixatha a rake.
aho yãno yõkapè yatehe.
pèriyõka wa karoprari.
pèriyõka ya hehukema.
ya rahoprakema.
hehu a koki.
yãno ha thè titi.
maxataonè yãno aheha pỳrỳa.
okorasisi hananè naanahi ya thaprarema.

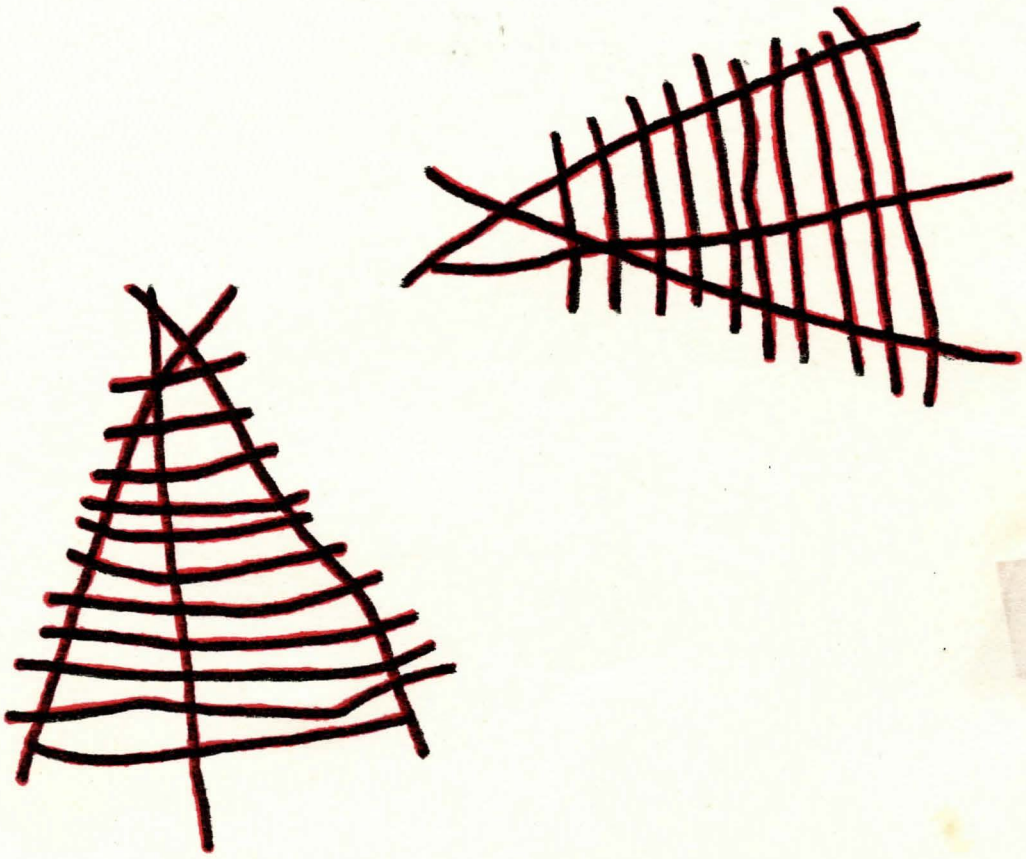

naanahi.

ai nahi.

porokai nahi kỳpè.

urihi hamè nahi.

thuwènè xinaru uku hutukaỳ.
xinaru u wa yãki.
teresanè rakamothokè tieprarema.
suhianè rakamothokè aumanè.
rakamothokè aumanè thehe, ya thè èkỳrỳ.
ipa pesimakè ihe.
aho pesimakè totihi.
kotho a yãpu.
masi ya yãximanè.
masi yãma sipè yoprarema.
thuwè thèpènè maama wakèmama.

porokai wỳỳ kỳpè a xenini kua.

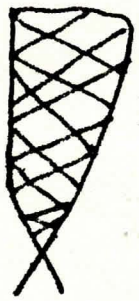

xohema

he

e

waro thèpènè xohema a thaỳhe.
waro thèpènè a thaprari wi, thuwèpènè a teihe.
tuterimè a tie a koprari.
xohema a au.
xohema a hethehe mahi.
xohemanè ya yahuhèỳ.

thuwèpènè ikatomè a huhahe.
kihi aho mahe araki.
yãnomamè thuwènè mahe a thaprarema.
mahe kreano.
thuwèpènè naxihi humanè.
thuwèpènè naxihi hari.
koayõ wehe kua.
koayõkè pè toama.
hu wa tihi ithethaỳ.
wakè horaki.
wakè ya horaỳ.
wakè a xoaprari.
ipa hapoka tute.
yãmakama hapoka thèkỳpè tute.
hapoka ha yaro ya hari.
kama mamoka a tema.
thuwèpènè mau u hikeihe.
thuwènè orokothonè mau upè yỳpỳretayu.
wa upè yỳpỳpu.
mauhesinè ya koari.
pooxi ya hètèma.

kihi poo kỳpè rape.
ai poopè rape.
kama poo e nahi.
kama poo e pusi.
poo ya hueri.
ipa poo hote.
ipa poo a yeprarioma.
kamanè porokai poo ihirỳ kỳpè hỳpỳkema.
poo ihirỳ hoyã a mahikema.
misi wa akaxi namo thakema.
kamiyãnè nakurakè ya akaxi namo thakema.
kamanè raasihipè hỳpỳkema.
kamanè raasihi wari thèpè hỳpỳma.
oxe thèpènè xaraka kỳpè poỳ.
aho xaraka a toroko.
kama xaraka a kekema.
kama rahaka a kema.
kahawanè rahaka wa hatethama.
huka marayõma.
kama sihema a totihi mahi.
yãnomamè thèpè sihemanè a xeyoma.
sihemanè patapè xeyoma.

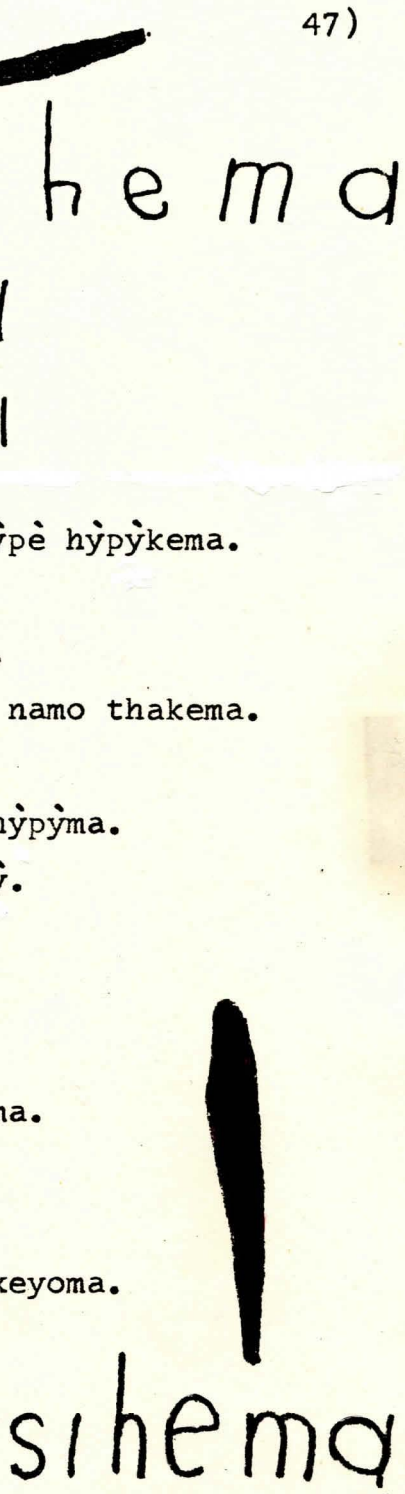

48)

ỳhakè a yarepu.
thuwèpènè ỳhakè au pihipu mahi.
ayõkoarisina xorinè mo yarepu.
arawari ya yarepu.
okapè arawarikènè ya horaprari.
mire ha ya hiko taamu.
mire a noni mahi
werehe xina ya hiyõ.
piepè wa poỳ.
ya kuo maoma yaro, heroutheri thèpènè
matihipè toaỳ maoma.

huhika

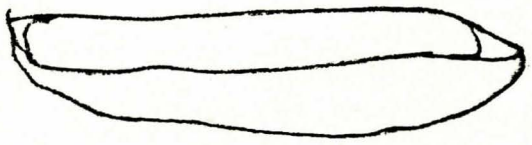

hu

u

huhika yãmakè thaprarema.
waropenè huhika maopu.
huhika a huthe.
kamapenè wakatha u hamè huhika kae huuhe.
pora ha kamiyãmakè huhika hỳrỳrai.
huhikanè yãma koni.
wakatha u kasi ha huhika a pra.
huhikanè pooxi tute honimu.

50) thoothothopitheri a koo pihio.
wamakè henimotayu kunaha, ya huu nomỳhỳ.
wapokohipitheri thèpè henimotayu.
kamapè henimu raroma.
henimunè, hamapè nakamotayu.
kama yãma nakaỳ.
yatere hama kopema.
hama a horomae.
hama thè roa.
hama a torekoma.
yãmakè praỳyema.
aho maxahara a haro.
yakoananè ya poremu.
ya xapurimorayu.
kiha mothoka kua thehe ya yãỳmorayoma.

amothautheripè

amothautheri ya thèpè nakarema.
prio pata ya nakarema, ya xorema.
mihi wapoho ya xurukurayoma.
kamiyã maxatao xo, yahakè huma.
yahakè mio kupere.
ipa yãno ha yaro a kua, yahakè kuma.
korathakè wakè tate kua.
naxi upè kua.
puu sikè kua, yahakè kuma.
awe, kamiyãmakè huupè rèkènè.
amothautheri thèpè kuma.
yãmakè thè peximanè mahi, ỳna amothautheri kuma.
kamapènè poopè poimi.
kama napèpènè matihipè hỳpỳimi.
kamapè huimama thehe, poopè wahakè hỳpỳkema.

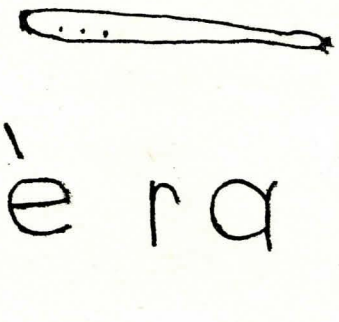

52)

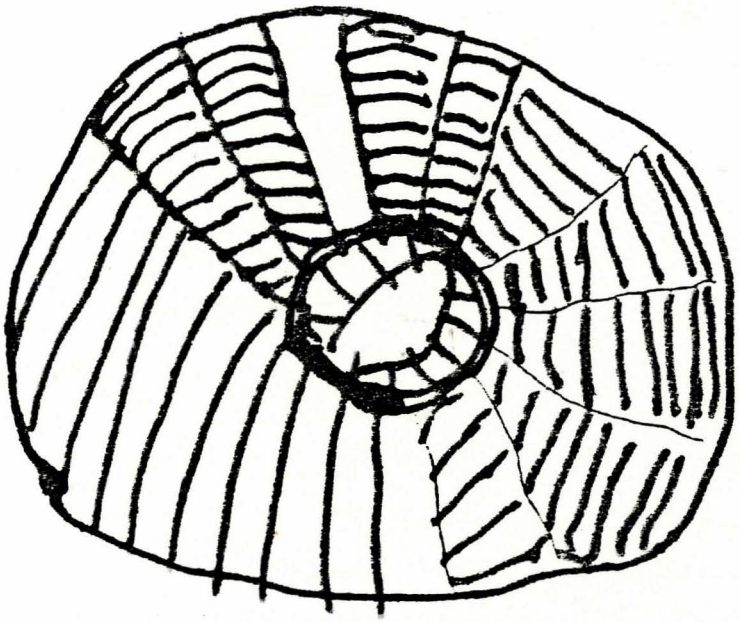

naikio thehe ya yẽhi wayˋ.

yaro yẽhi wamu thehe, naiki mayˋ.

pei amo yõni naki yaro, thè hoyari.

ware ya warema.

xama ya yẽhi wayˋ.

xama wa wari.

xama wa watihe.

xama yahakè wama.

yawere ya wayˋ.

paxo ya yãximanè. paxo ya yapoma.

suhia aseto kae, paxo a wapỳrema.

iro a hari.

wỳxa a rỳpỳ.

thomỳ a wa wayˋ thare.

totori hesi wa paxèỳ tha?

kamanè totori hesi a paxaprarema.

arari yaro a.

waro thèpè iyaỳ. a iyaỳ kure.
kamiyã waỳ kure.
yaro a rokio wi ya pihipu mahi.
yaro ya haritayoma.
yaro ya yorỳkaỳ.
thuwèpènè yaro hari.
kamiyãnè yuri ya pè wama.
pitesanè taki yorỳkema.
kuriti ya wama.
yamaraaka ya hari.
hapoka ha weri wa hari.
iyo wa si hoyari.
ya ohi mahi yaro, ya amoku waxikanè.
a ohiri korayoma.
thuwèpènè koamai koko riyèỳhe.
naxihi ya nakarema.
rasimanè naxihi waỳ mahi.
mau u wapu a kao parỳo wi, waya wapu
a wamu thare.
poronakè wamu thare.
raxa kỳkè pè wamu.
raxa hari thehe, a wari.
raxa rie a waỳ thehe, aka xuhutimu.

korathakè tate a tỳama.
hena thehe yahakè amixi koma.
kama amixi rèkènè.
ya amixi ko.
mau u wa koari.
ya koai hetuarema.
a koaỳ mao kupènè.
mau u ya hikeri.
waropènè naxikoi u thaỳ.
naxikoi u wa èraamanè.
aria upè ya upè koama.
asaawasihi ya mo waỳ.
kumana sikè, makrema sikè yãhihi.
waro thè pỳtỳ.
pỳtỳ thehe ya xokomu.
pỳtỳrayu thehe ya èèmorayu.

poripo thèa

oxe.
oxe.
waisipè mahi.
xio hihouna.

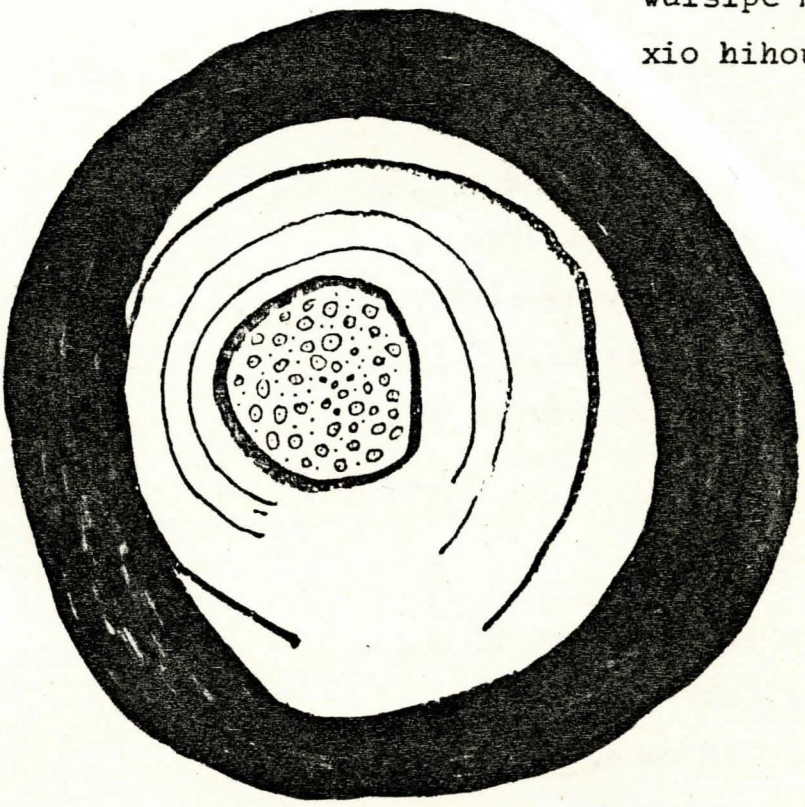

poripo a,
yãnomamè a pata,
a huu,
pata pre,
xito a pata huu,
pata huu mohoti.

wakè thèa

iwari a,
iwari a,
koriri a wakè e tikia wi,
pei wakè a, kihamè,
kihamè wakè rèrèa kurai wi,
wakè tikiri,
wakè kae rèrèma tixori a.

iyo a wakè hoprari ha kure,
iyo a wakè hoprarema,
iyo a ikapraru,
ikaỳ maomamakỳni,
yãkỳnè iyomonimoxinè ikamaneno thare,
iyomonimoxi e prawei kèyèkèyèmu kuprapohoro
wakè hoprari kure e wakè epè maomamèkỳni,
iyo a e wakè hoprari kure,
wakè mi mahiomamèkỳni.

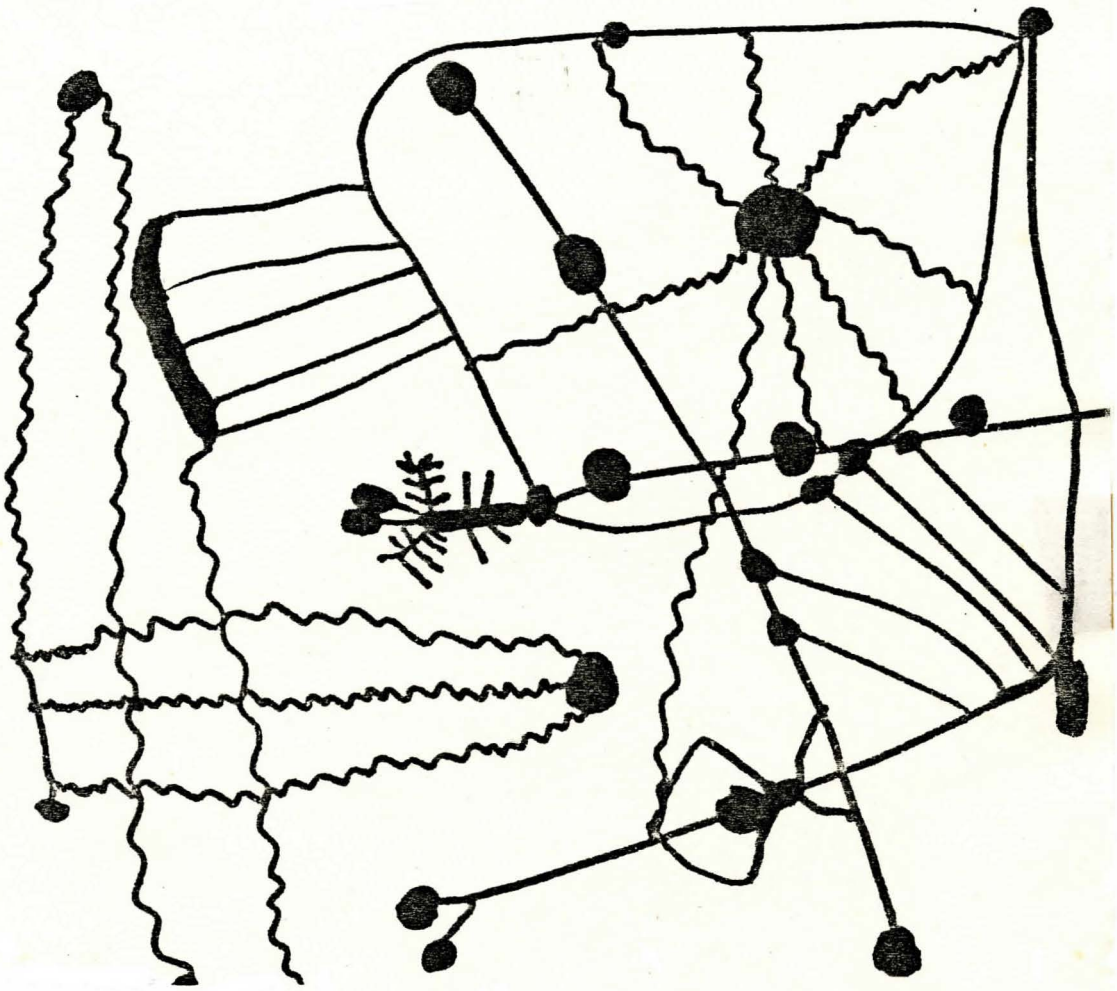

raemini wayã a kae rèrèi
taro pei titia xoaki,
korithari wakè teno.
korithari mayõpè .

iyo a wakoxo.
kahikè wakè pra.
iyomonimoxi a prawei,
iyoari a ikapraru xiwani
e waximi xiwani
e wakè hoprareno.
korithari e wakè thè huru wi.

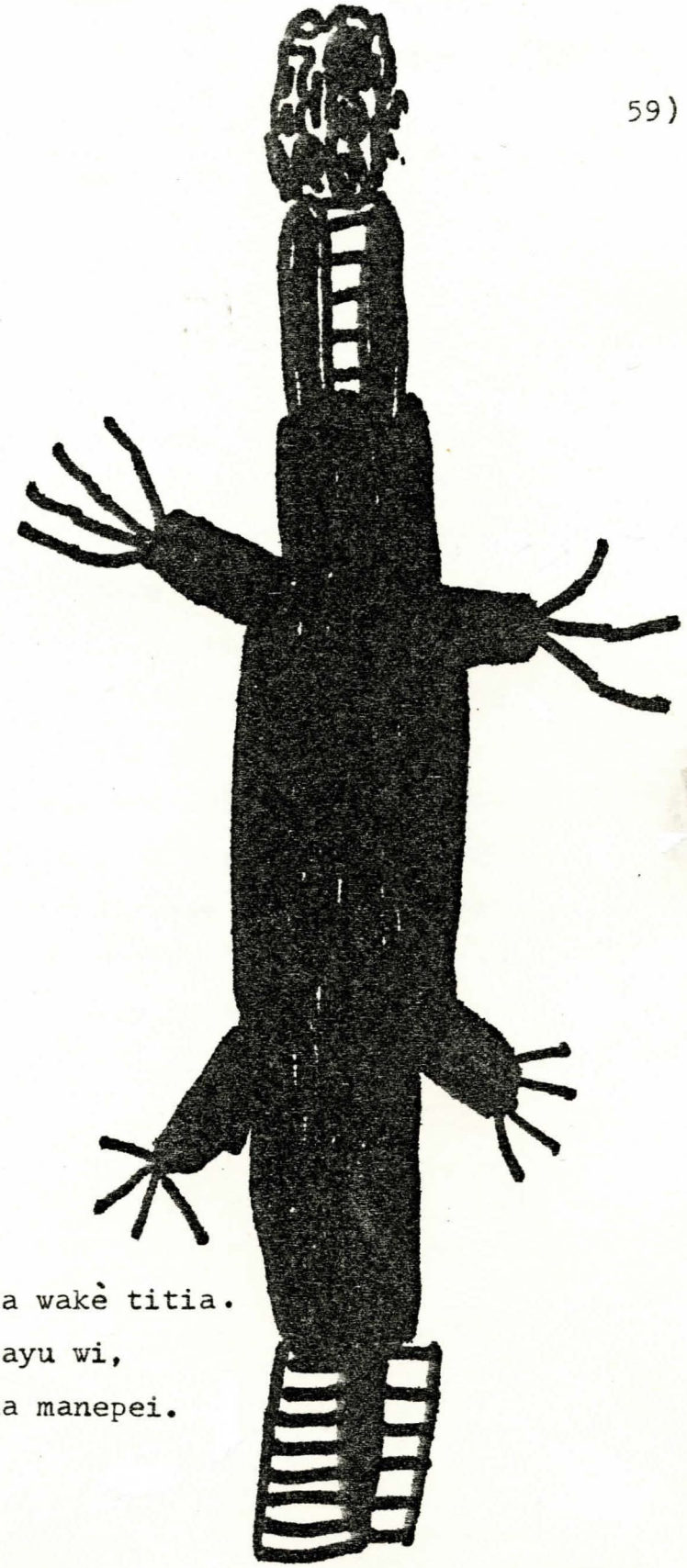

parỳkè ha wakè titia.
aka ixirayu wi,
aka matha manepei.

tixori wakerimè wakè rèrèoki.
porohikè wakè,
itarihi sikè pei wakè,
itarihi pei hisikè wakè,
xiripirimèhi ihirỳpè wakè ixi titia,
kokoihi poko pei wakè ixi titia,
pei hisikè wakè ixi titia,
rainathe hikè wakè titia,
oyãmahi wakè titia poko hamè,
mahayãmahi poko wakè titia,
wareamohi wakè titia,
xirixiritatahi hamè wakè titia,
huyuhi ha wakè titia,
marihi wakè titia,
xaraka ha wakè titia.

naro thèa

naro ai yãnomamè a thèa ha horaprarenota,
naronè, patapè horaprarema,
naro pènèka hithani horaprari wi.
iyẽpè ha, yãnomamè iyẽpè ha,
naro iyẽpè ha,
pei yãnomamè yãrỳmu xoao kupere yutuha.
yãnomamè yaro huokema iyẽ xoaomopetai,
kihamè, tire hamè
paxo, paari, huomopetai,
totoripè, huomope,
hayapè huomopetai,
tire hamè naro e unokai
hoyãma kupohori hupènè,
maama, e ma pata rỳkèmani,
tire e ma e ma kae tupo huru
e ma pata rỳkèmani
e a numakeno thare, numamaki,
pihi kae,
tuaaarepè mayẽpèripènè.

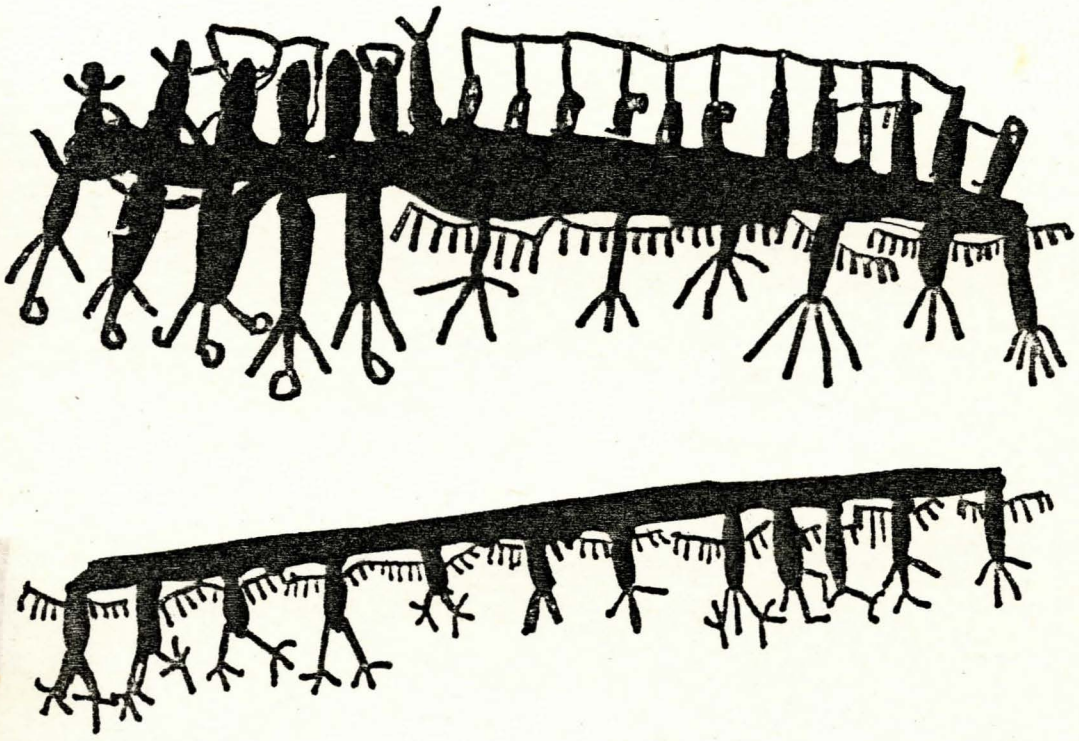

mayèpèri yãrỳmu.
naroni iyẽ.
araripè yãrỳmu wi.
irori yãrỳmu.
paariri hỳxo wakè mamo paxio wi.
yaro a yai iyẽ yãrỳmu.

kamiyãnè sikè ya hèyèỳ.
kamanè hei sipè yãỳkama.
awe, a yãỳkama.
yãỳkano ya hanemaki.
kaneta wa hote thama.
hapa wa tipore makema.
hapayai wa yãỳkaỳ hoximakema.
hei si ya niko xa?
pei sikè hote ya iximanetayu.
sikè hote wa ekekeprarema.
pei wa sikè hoyarema.
arepopènè aha sikè wari.
utupè taamu totihi thare.
moto ya yãminiprari.
moto a totihioma, rope a hoximi komakema.
moto a titioma, a hoximi koprarioma.
moto a totihiokoma, a hoximi a koprario.
kamiyão wa hiruri tha?
kamiyãonè eretonè yõno mo a hihire huru.
eretonè opitheri thuwèpè a hiretayoma.

hena thehe okosi

akopi. rohahipi hamè

yãmakè hupè.

kamiyãonè yãma

koni.

a huimanè thehe

ya rama huu.

napènè yãno watixaỳ kupènè.
napènè yãno a watixaỳ wi,
a kopo huroma.
pei hekè au wi a kopo huru.

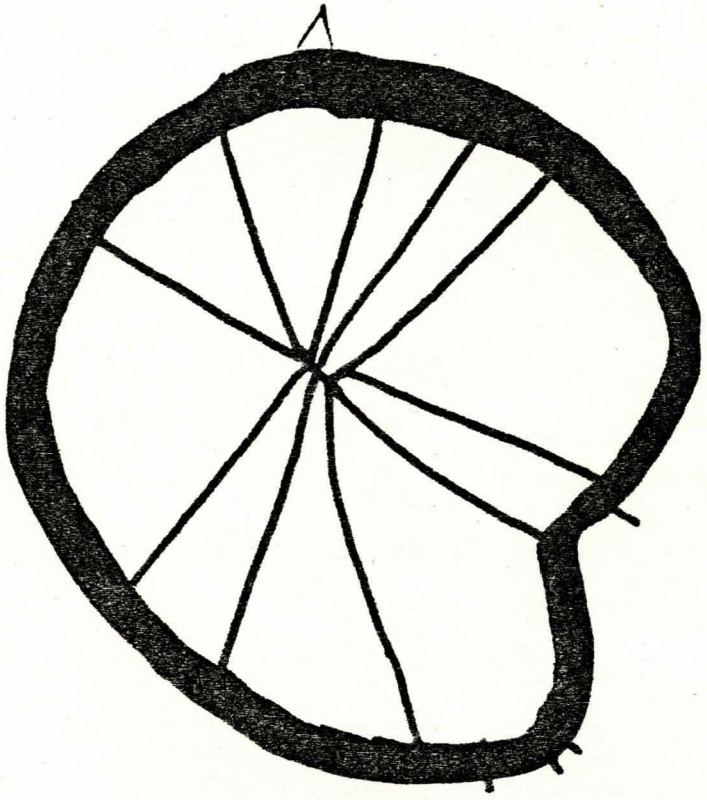

66) kraotio hewenahipitheri

waromỳkỳkènè a warema.
kama hepara wahakè ximỳnema.
hewenahipi hamè okosi rope a huma.
hewenahipi ha okosi a kopi thehe, mahu xue xoaoma.
waromỳkỳkè wai mahi yaro, rope mahu a tareraema.
huhikanè yãmakè huimama.
hosema ya nokarema.
a huu mao yaro, kamiyãnè a ihipoma,
okosinè a ihipoma nomỳhỳ.
heha kama mathèyè a omoprarioma.
mathèyè a omoprarioma thehe okosinè
apio a nakarema.
apio ha yãmakènè a titikema.
poahisita ha napè xapuri thèpènè kama mathèyè
a hehukemahe.
mahu a tare korayoma.
kama wayuprario mahi yaro, ai thèpènè
okosi nakarema.
yãmi kama kiri mahi.
mahu hoyari mao kunaha, komi a tareprariopè,
ỳna napè xapuri thèpè kuma.
mahukè manỳprarema.
mahu tare hoyaremahe yaro, kama opisi harorayu.
pei matha a xue mao thehe, a wehe mahi thehe,
kama yapaỳ koo.

ya maraxi mahi.
ya maraxi mio yaro, ya aketamu.
kama a mia.
yahakè mio kupere.
kamiyã hỳko neni.
pei ya hiko auprari.
ipa ya heithakè here mahi.
kamiyãnè heitha ya pè hanỳ.
noma ya hètèi.
noma ya pè hètèma.

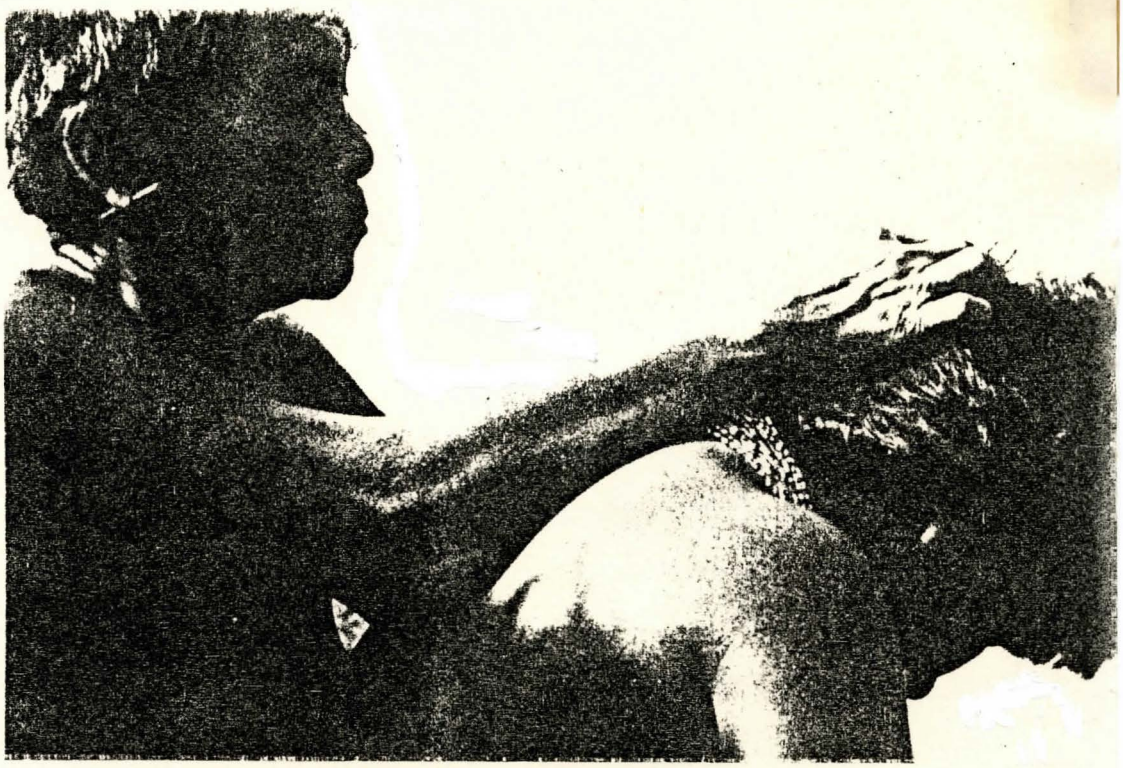

68)

yahakè taayu.

waro ya kỳpè taama.

ai mamo neni.

ipa mamokè a moepè.

ỳkỳ thehe, ya mamo upè hapi.

makasi ihirỳ a hỳpopè hato.

pei a hỳpopè.

ya kahikè proke.

pei kahikè wa rerekeki.

pei wa aka hapi.

aka a here.

kasimè kuxama.

nakè wa hukeỳ.

nakè nenima yaro, kama ỳkỳma.

wỳtiha petro pei a neni tha?

heha pei ya he neni.

ya he xiki.

ya hunemè neni mahi.

ya horami komi.

ya raakaỳyo thehe ya etixiamu.

raakaè yaro, ya rama huu mao.

aho amo maxikopè tỳkỳtỳkỳmu.

reposi mỳthari ha herekè titia.

yahakama hrỳkỳ neni.

ya poko nanixi.

ipa ya poko neni.

kohiro poko a yahikiprarema.

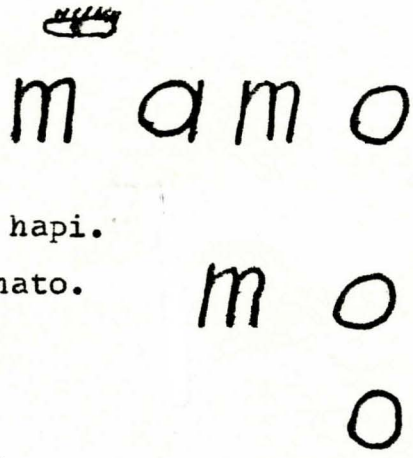

xori a kerayu.
a wara pata huu ha a waewaekeprao.
wari imikè auprari.
kama imi neni mahi.
imikè puuxinè patapè xeyoma.
oxe maheko tare.
wa koinè waroho kuprarioma.
waro huimama wi, a raakaè.
urihi ha a pèrayu.
ai poripo ha ya harorayoma.
a ximỳnapè yaro, thokonè a mahiprarema.
ihirỳ titipu xoa.
otoyã wathemanè thehe, ihirỳ hapema.
teresanè ihirỳpè thapuraoma.
hiho ya waxaprarema.
kama a tỳsikamu.
ya nasipè ihe.
ya nasi kei.
hỳnỳmamotimè a koaỳ pihio yaro, wa ximỳni.
manihipitheri thèpènè hỳnỳmamotimè
pè koari kure.
pawènè hỳnỳmamotimè pè haroma.
pawe ha hỳnỳmamotimè wa thèpè hoyãkema.
xawara napèpènè heyaremahe.
napè prahao kunaha, yãnomamè a nomaỳ mi,
a raamu mi, a waximi mi.
napèpè ya pihi wanipru.

ỳna xiyã opitheri hama

maama kỳkè xekere ha yãmakè wayãmu thehe
yãmakè huimi.
yãmakè yoaỳ thehe yãmakè huu mao.
napè hixio mahi thehe yãmakè huu mao.
yãmakè ohotamu hikiomaki,
yãmakè yoamakè poonè,
mahukè yoararema raru ha,
raru ha yoararema poonè hunaitheri a kỳpè
xerema, iyẽ mahioma.
yãmakè ohotamu hikiomamaki yãmakè wayãmoma.
matihipè hỳpỳimi mi mahioma,
yãmakè ohotamu pèmanema,
hutupè pata mahi yãmakè haapèparema,
hutu pata mahi yãmakè thapèparema.
tete mahi ohotamu thehe yãmakè ixiorayoma.
matihipè yãmakè tèaimi mi mahioma.
napè a waxu mahi.
hutu pata mahi yãmakè thama,
pata mahi yãmakè thamamaki.
yãmakè nosimanè maoma.
yãmakè kae tiei maoma.

komi mahi yãmakè mio thehe, napè nahi
ha yãnomamè thuwè titia xoakema,
kohipè titipoma, a waotopru maoma.
wa mohotimonomai, ỳna yãmakè kuma,
wa mohotimu thehe yãmakè niaprari,
ỳna yãmakè kuma.
yãnomamè thuwè a xaiyoprai mahioma,
a hoyãkema.
kama napè e nahi kohipè a hoyãkema,
a hehukema, tỳỳ thehe.
hunaitheri yãmakè peprai mahioma.
hunaipè yai yãmakè noamaỳ maoma,
a mohoti mahio thehe yãmakè korayoma.
hunai thèpè horemui pỳo,
ỳna tixao xiko a kuma,
tixao xiko pata a wayã kae mahi kuma.

72)

yãnomamè urihipè utu

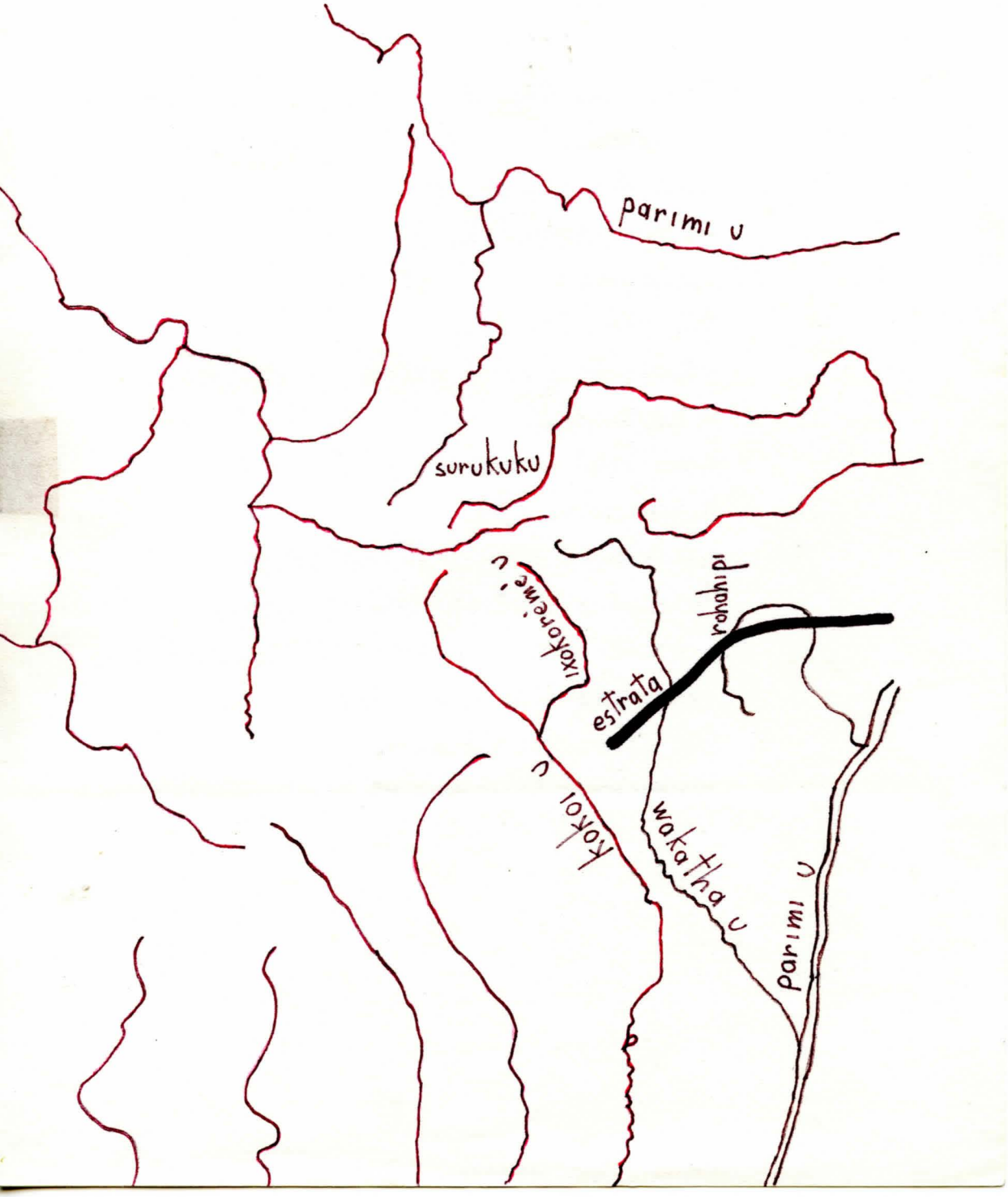

Biblioteca Digital Curt Nimuendajú
www.etnolinguistica.org

LEITURAS YÃNOMAMÈ

Loretta Emiri, 1982

(Versão em PDF realizada por Loretta Emiri em Janeiro de 2014)

loretta.emiri@alice.it
https://sites.google.com/site/wwwlorettaemiriit
http://lorettaemiri.blogspot.it
http://lorettaemiriparaosamigosbrasileiros.blogspot.it